

Γεωγραφίες

Αρ. 34 (2019)

Γεωγραφίες, Τεύχος 34, 2019

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

-

ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΠΙΚΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΧΩΡΙΚΗ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ¹

Δημήτρης Φουτάκης²

1. Εισαγωγικά: εννοιολογικοί προσδιορισμοί

Η διδακτορική διατριβή εξετάζει τη σχέση χώρου και οικονομίας και πώς αυτή μεταβάλλεται στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, μελετώντας στο πλαίσιο αυτό την αναδιάρθρωση των παραγωγικών συστημάτων (ΠΣ). Κεντρική ερευνητική προσέγγιση της διατριβής είναι ότι βασική αναλυτική κατηγορία για την κατανόηση των χωροοικονομικών μεταβολών και σχέσεων αποτελεί το ΠΣ. Το ΠΣ ως έναν βαθμό αντανακλά όλη τη δυναμική ενός πολύπλοκου συστήματος όπως είναι η καπιταλιστική οικονομία και αναδεικνύει τον συστημικό της χαρακτήρα. Ως ΠΣ νοείται το σύνολο των κλάδων/προϊόντων της οικονομίας, των μεταξύ τους σχέσεων και της αλληλεπίδρασης που αναπτύσσεται στη βάση τεχνολογικών επιλογών που σε συνδυασμό με τις πρωτογενείς εισροές (κεφάλαιο και εργασία) οδηγούν στην παραγωγή προστιθέμενης αξίας (αγαθών και υπηρεσιών). Η αναδιάρθρωση του συστήματος είναι το αποτέλεσμα της συσσώρευσης του κεφαλαίου, δηλαδή των διαχρονικών επενδυτικών και χωροθετικών επιλογών του κεφαλαίου που διαμορφώνουν την άνιση χωρική ανάπτυξη.

Ο επιθετικός προσδιορισμός «τοπικό» τονίζει τη γεωγραφική διάσταση των αναπτυξιακών διαδικασιών και στη διατριβή αντιμετωπίζεται σε σχέση με το μελετώμενο κάθε φορά γεωγραφικό πλαίσιο αναφοράς. Στην προκειμένη περίπτωση, η χώρα είναι το χωρικό επίπεδο αναφοράς του «τοπικού» σε σχέση με τις παγκόσμιες και κυρίως με τις ευρωπαϊκές δυναμικές ανάπτυξης.

Η χωρική ανταγωνιστικότητα εξετάζεται κριτικά σε συνάρτηση με τις θεωρίες διεθνούς εμπορίου και τις θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης. Είναι η βάση ενός κεντρικού θεωρητικού ερωτήματος της διατριβής που σχετίζεται με την άνιση χωρική ανάπτυξη στο περιφερειακό επίπεδο: αν οι περιφέρειες μπορούν να θεωρηθούν ως ιδιαίτερες και αυθύπαρκτες χωρικές και αναπτυξιακές οντότητες ή πρέπει η μελέτη τους να εντάσσεται και να συσχετίζεται με το ευρύτερο ΠΣ του εθνικού επιπέδου έχει σημασία στο σύγχρονο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Η θετική απάντηση που δίνεται στη διατριβή στο ερώτημα αυτό θέτει το μεθοδολογικό πρόβλημα του τρόπου προσέγγισης του ΠΣ. Οι απαντήσεις στο ερώτημα αυτό για την Ελλάδα αναζητούνται μέσα από τη διαχρονική ανάλυση βασικών οικονομικών κατηγοριών των Εθνικών Λογαριασμών (1970–2015, με έμφαση στην περίοδο 1990–2015) και τη δομική ανάλυση του Πίνακα Εισροών – Εκροών (2010) της ελληνικής οικονομίας. Η μελέτη αυτή έχει έντονη συγκριτική διάσταση, καθώς τα απο-

1. Η διδακτορική διατριβή με τίτλο «Αναδιάρθρωση τοπικών παραγωγικών συστημάτων και χωρική ανταγωνιστικότητα: Θεωρητικές ερμηνείες και η ελληνική εμπειρία» εκπονήθηκε στο τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης της σχολής Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών του Παντείου Πανεπιστημίου με επιβλέποντα τον καθηγητή Θ. Παπαδασκαλόπουλο και μέλη τριμελούς την καθηγήτρια Α. Λυμπεράκη και τον καθηγητή Γ. Ψυχάρη. Υποστηρίχθηκε δημόσια τον Ιανουάριο του 2019.

2. Καθηγητής Εφαρμογών, ΤΕΙ Σερρών, dfoutakis@gmail.com

τελέσματά της τοποθετούνται στο ευρύτερο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

2. Τα βασικά ερωτήματα της διατριβής

Η αναδιάρθρωση του ΠΣ της Ελλάδας αντιμετωπίζεται αρχικά ως ένα ευρύτερο θεωρητικό ζήτημα που σχετίζεται με τις αναδιρθρώσεις των ΠΣ και την άνιση χωρική ανάπτυξη και στη συνέχεια εμπειρικά με τη μελέτη του ΠΣ της χώρας. Η διατριβή υπό αυτό το πρίσμα έχει δύο διακριτά αλλά στενά σχετιζόμενα τμήματα. Το ερώτημα που απασχολεί το πρώτο είναι ποια η σημασία της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην οργάνωση του χώρου και ποιος ο ρόλος του κράτους. Πώς η συσσώρευση του κεφαλαίου και το κράτος σχετίζονται με την παγκοσμιοποίηση και ποιο είναι, σύμφωνα με διάφορες θεωρητικές ερμηνείες, το περιεχόμενό της. Η επικρατούσα θέση για την προτεραιότητα της περιφέρειας ως αναλυτικό χωρικό επίπεδο και της χωρικής ανταγωνιστικότητας ως κύριας έννοιας για την άσκηση πολιτικών (Νέα Περιφερειακότητα) απαιτεί μια αναλυτική προσέγγιση της παγκοσμιοποίησης που είναι και ο καμβάς πάνω στον οποίο εξελίσσονται οι παραγωγικές αναδιρθρώσεις. Η χωρική ανταγωνιστικότητα μπορεί να κατανοηθεί μόνο σε συνάρτηση με τις θεωρίες διεθνούς εμπορίου και τις θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης στις οποίες στηρίζεται εννοιολογικά. Το ερώτημα, δηλαδή, είναι αν και με ποιες θεωρίες διεθνούς εμπορίου και οικονομικής ανάπτυξης είναι συμβατή η έννοια της χωρικής ανταγωνιστικότητας και πώς αυτές σχετίζονται με τη θέση της υπέρ του ελεύθερου διεθνούς εμπορίου.

Τα προηγούμενα ερωτήματα στοχεύουν επίσης σε μια θεωρητικά θεμελιωμένη απάντηση για το κατάλληλο χωρικό επίπεδο μελέτης της ανα-

διάρθρωσης του ΠΣ. Η καταφατική απάντηση της διατριβής υπέρ του εθνικού επιπέδου ανοίγει ένα νέο σύνολο συγκεκριμένων ερωτημάτων που αφορούν τη διάρθρωση και την αναδιάρθρωση του ΠΣ της χώρας, τα οποία αντιμετωπίζονται στο δεύτερο τμήμα της διατριβής. Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ποια είναι η διαχρονική πορεία του ελληνικού ΠΣ στο παγκόσμιο και ιδιαίτερα στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Εμφανίζονται στοιχεία σύγκλισης με τις πιο αναπτυγμένες χώρες; Πώς εξελίσσονται οι ανισότητες στον ευρωπαϊκό χώρο και πώς εντάσσεται η χώρα στο πλαίσιο αυτό;

Άμεσα προκύπτει και το ερώτημα της εξέλιξης της κλαδικής δομής του ΠΣ. Δηλαδή, αν και προς ποια κατεύθυνση αλλάζει η κλαδική διάρθρωση διαχρονικά και αν η όποια μεταβολή είναι ιδιαιτερότητα του ελληνικού ΠΣ ή εντάσσεται σε ευρύτερες τάσεις αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου και του καταμερισμού εργασίας διεθνώς. Στο πλαίσιο αυτών των αναδιρθρώσεων κρίσιμο ρόλο φαίνεται να παίζει σε διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις η «οικονομία της γνώσης». Υπάρχει τρόπος να μετρηθεί πραγματικά η έκτασή της και αν ναι πώς επηρεάζει διαχρονικά το ΠΣ; Μετατρέπονται, δηλαδή, οι ευρωπαϊκές οικονομίες και η ελληνική σε «οικονομίες της γνώσης»; Κρίσιμο, επίσης, ερώτημα είναι ποια είναι και πώς αλλάζει διαχρονικά η σχέση μεταξύ των «πρωτογενών εισροών» του ΠΣ, δηλαδή πώς εξελίσσεται η σχέση κεφαλαίου-εργασίας διαχρονικά.

Τα ερωτήματα αυτά και η μελέτη τους, ωστόσο, αφορούν την ουσία, τη συμπεριφορά μεμονωμένων κλάδων και όχι του συστήματος συνολικά ή των κλάδων ως μέρος του ΠΣ. Αν, όμως, η οικονομία λειτουργεί πραγματικά ως σύστημα, τι σημαίνει αυτό για τους επιμέρους κλάδους του; Υπάρχει κάποια εσωτερική δομή ή εσωτερική ιεραρχία των κλάδων; Υπάρχουν κά-

ποιοι που είναι πιο σημαντικοί ή «στρατηγικής» σημασίας και συνδέονται ή όχι με τη συζήτηση για την «οικονομία της γνώσης», δηλαδή ποια είναι τα συγκεκριμένα τεχνολογιστικά τους χαρακτηριστικά; Υπάρχουν, τέλος, στο εσωτερικό του συστήματος επιμέρους λειτουργικές συνεκτικές δομές κλάδων (clusters), πώς μπορούν αξιόπιστα να ανευρεθούν και ποια είναι τα χαρακτηριστικά τους; Στον βαθμό που υπάρχουν τα clusters, μπορούν και με ποιον τρόπο να εντοπιστούν πλην του εθνικού και στο περιφερειακό επίπεδο;

3. Η διάρθρωση της διατριβής

Τα ερωτήματα αυτά, όπως και άλλα επιμέρους, επιχειρείται να απαντηθούν στη διατριβή σε έντεκα κεφάλαια (και τέσσερα παραρτήματα) που οργάνωνται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει τα κεφάλαια 2 και 3 που διαπραγματεύονται τα κύρια θεωρητικά ζητήματα της διατριβής όπως: η έννοια της παγκοσμιοποίησης από διαφορετικές θεωρητικές αφετηρίες και η πραγματική της έκταση, η θέση περί «αδυναμίας του κράτους» στο πλαίσιο αυτό, οι θεωρητικές βάσεις της Νέας Περιφερειακότητας και η σημασία της χωρικής ανταγωνιστικότητας για αυτήν, καθώς και η κριτική παρουσίαση των θεωριών διεθνούς εμπορίου και οικονομικής ανάπτυξης. Το θεωρητικό μέρος ολοκληρώνεται με κριτική αξιολόγηση των θεωρητικών θέσεων της Νέας Περιφερειακότητας και των περιφερειακών πολιτικών που απορρέουν από αυτές, καθώς και με μια κριτική της θεωρίας ενδογενούς οικονομικής ανάπτυξης (μεγέθυνσης), στην οποία σε μεγάλο βαθμό στηρίζεται και η επικρατούσα αντίληψη για την παγκοσμιοποίηση και το «αδύναμο κράτος», σε συνάρτηση με ορισμένες διαπιστώσεις για την κρίση του 2008.

Το δεύτερο μέρος της διατριβής αποτελείται από τρία κεφάλαια. Πρόκειται για ένα μεθοδολογικό μέρος που διαπραγματεύεται τις θεωρητικές βάσεις των Πινάκων Εισροών–Εκροών και των διαφόρων δεικτών που χρησιμοποιούνται στα επόμενα κεφάλαια για τη μελέτη του ΠΣ. Παρουσιάζεται η βασική δομή των Πινάκων και των δεικτών Hirschman–Rasmussen. Θεμελιώνεται θεωρητικά ο τρόπος μελέτης της αλληλεξάρτησης του συστήματος και της κλαδικής ιεραρχίας, δηλαδή της λύσης του προβλήματος της «τριγωνοποίησης» (triangulation) της μήτρας ενδιάμεσων συναλλαγών και ο τρόπος μελέτης της «κάθετης εξειδίκευσης μέσω του διεθνούς εμπορίου». Τέλος, παρουσιάζεται συνοπτικά η θεωρία των γράφων, που προτείνεται ως εναλλακτικός τρόπος μελέτης των Πινάκων Εισροών–Εκροών και των δεικτών κεντρικότητας και των αλγορίθμων για τον εντοπισμό clusters (κλάδων/προϊόντων) στο ΠΣ.

Το τρίτο και τελευταίο μέρος της διατριβής αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Εξετάζεται η εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ της χώρας από το 1970 έως το 2015 και η συγκριτική εξέλιξη της διεθνούς θέσης της χώρας με ειδικότερη αναφορά στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Εξετάζεται επίσης η κλαδική διάρθρωση του ΠΣ από το 1995 έως το 2015, όπως και η διάρθρωσή του με βάση την τεχνολογισιακή ποιότητα των κλάδων/προϊόντων, δηλαδή με βάση μια προσέγγιση της «οικονομίας της γνώσης». Στο μέρος αυτό γίνεται η ανάλυση της δομής του ΠΣ της Ελλάδας, εντοπίζονται οι στρατηγικοί και οι σημαντικοί κλάδοι του, παρουσιάζεται η κλαδική ιεραρχία και ο βαθμός αλληλεξάρτησης του συστήματος, εντοπίζονται τα clusters του, ενώ τέλος γίνεται και «εκ των άνω» εντοπισμός των clusters αυτών στις περιφέρειες της χώρας. Στο κομμάτι αυτό παρουσιάζεται η

απεικόνιση του ΠΣ με τρεις διαφορετικές μεθόδους που παράγουν διαφορετικά οπτικά αποτελέσματα. Τέλος, παρουσιάζεται και επιχειρηματολογείται βάσει διαφόρων ευρημάτων η πολυπλοκότητα του ΠΣ.

4. Συνοπτικά συμπεράσματα

Η παγκοσμιοποίηση είναι μια εγγενής τάση στον καπιταλισμό που αρκετοί μελετητές την ανάγουν ακόμη και στον 16ο αιώνα και εξελίσσεται με διάφορες μορφές, με φάσεις έντασης και ύφεσης. Είναι το αποτέλεσμα των αναδιαρθρώσεων των ΠΣ, δηλαδή της κινητικότητας του κεφαλαίου με κίνητρο τη μεγιστοποίηση των κερδών και τη συσσώρευσή του. Η εγγενής αυτή κινητικότητα του κεφαλαίου οδηγεί αφενός στη διαφοροποίηση και εμβάθυνση του καταμερισμού της εργασίας και αφετέρου στην παραγωγή και αναπαραγωγή της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης. Η ένταση της παγκοσμιοποίησης μετά τη δεκαετία του 1980 δεν αποτελεί έτσι κάτι νέο, μοναδικό και μη αναστρέψιμο. Είναι το αποτέλεσμα της ενεργού παρέμβασης των ισχυρών καπιταλιστικών κρατών και των διεθνών οργανισμών που την επέβαλαν σταδιακά μέσω διεθνών συμφωνιών για το εμπόριο και τις κινήσεις του κεφαλαίου. Με την έννοια αυτή η παγκοσμιοποίηση μοιάζει περισσότερο ως αποτέλεσμα ενός πολιτικού και οικονομικού προγράμματος με πρωταγωνιστές τα κράτη παρά με την ανάδυση μιας αυθόρμητης παγκόσμιας αγοράς στους κανόνες της οποίας αυτά εξ ανάγκης υποτάσσονται. Η «αδυναμία του κράτους» απέναντι στην παγκοσμιοποίηση είναι αποτέλεσμα συγκεκριμένων πολιτικών υπέρ των αγορών παρά μια αντικειμενική κατάσταση που προκύπτει αυθόρμητα λόγω της ισχύος τους και της πραγματικής τους έκτασης. Η κρίση του 2008 εξάλλου ανέδειξε το

κράτος ως τον αναντικατάστατο «θεσμό τελευταίας καταφυγής» για τη διάσωση του συστήματος με εκτεταμένες κρατικοποιήσεις, κυρίως στον χρηματοπιστωτικό τομέα.

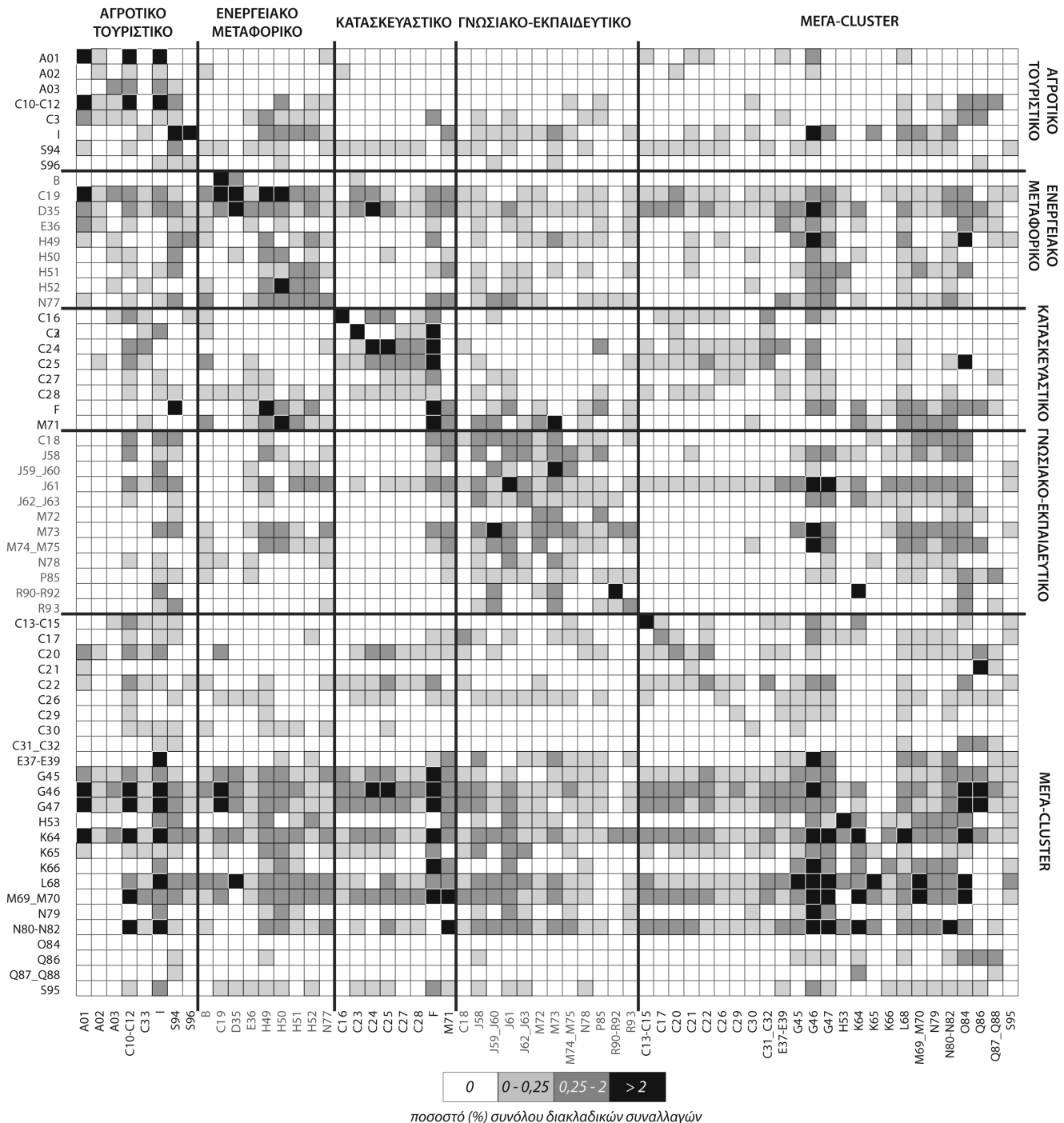
Το επίπεδο της χώρας διατηρεί την κρίσιμη σημασία του ως αντικείμενο μελέτης και ως επίπεδο άσκησης πολιτικής, σε διαφοροποίηση με τη θέση της περιφερειακότητας, όπως εκφράζεται από τη θεωρία της Νέας Περιφερειακότητας. Η χωρική ανταγωνιστικότητα φάνηκε ότι είναι άμεσα συναρτημένη με την κυρίαρχη αντίληψη για την παγκοσμιοποίηση και τη θέση περί «αδυναμίας του κράτους», όπως και με την αντιφατική σύζευξη του ελεύθερου εμπορίου και τη θεωρία του απόλυτου πλεονεκτήματος και της ενδογενούς οικονομικής ανάπτυξης.

Η μελέτη του ΠΣ σε διεθνές και κυρίως σε ευρωπαϊκό συγκριτικό πλαίσιο (1970–2015) έδειξε ότι η σύγκλιση, ακόμη και η μακροχρόνια, είναι αμφίβολη ή συμβαίνει κατ'εξαίρεση και υπό ειδικές συνθήκες, ενώ εμφανίζεται στον βαθμό που η ανάπτυξη συνδέεται με χαμηλό εργατικό κόστος. Το ΠΣ στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση αναδιαρθρώνεται μακροχρόνια (1995–2015) στην κατεύθυνση της τριτογενεοποίησης με μείωση της διαφοροποίησής του. Η επικρατούσα άποψη περί μετατροπής της οικονομίας σε «οικονομία της γνώσης» σχετικοποιείται, καθώς στον βαθμό που αυτή συμβαίνει είναι στην καλύτερη περίπτωση αργή και παράγει αντιφατικά και παράδοξα αποτελέσματα, αφού η συμμετοχή των κλάδων υψηλής τεχνολογίας στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (ΑΠΑ) μειώνεται, ενώ η αναδιάρθρωση αυτή συντελείται κυρίως με την αύξηση της συμμετοχής των κλάδων του δημόσιου τομέα. Επιπλέον, η πλειονότητα της ΑΠΑ στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση παράγεται από κλάδους χαμηλής έντασης τεχνολογίας και γνώσης. Η συγκριτική μελέτη των

ΠΣ (σε μονοψήφιους και διψήφιους κωδικούς NACE) της Ελλάδας, της Ευρωπαϊκής Ένωσης -28 και επιλεγμένων χωρών της έδειξε υψηλό βαθμό ομοιότητας (εντονότερα με τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου) σε σειρά δομικών τους στοιχείων, όπως η κλαδική διάρθρωση της ΑΠΑ και της

απασχόλησης, η παραγωγικότητα, οι κλάδοι υψηλής προστιθέμενης αξίας, η κλαδική εξωστρέφεια και η κάθετη εξειδίκευση μέσω του διεθνούς εμπορίου. Έντονη διαφοροποίηση εμφανίζεται στη σχέση κεφαλαίου-εργασίας τόσο μεταξύ του ελληνικού ΠΣ όσο και μεταξύ των ΠΣ των άλλων ευρω-

παϊκών χωρών, παραπέμποντας στον ιστορικό και κοινωνικό χαρακτήρα της σχέσης αυτής. Διαφοροποίηση υπάρχει και στη δομή των εξαγωγών της Ελλάδας και των άλλων χωρών που οφείλεται κυρίως στη χαμηλή ανάπτυξη της βιομηχανίας.

Η μελέτη της ιεραρχίας και της γραμμικότητας του συστήματος (τριγωνοποίηση της μήτρας διακλαδικών συναλλαγών) έγινε με έναν αλγόριθμο βελτιστοποίησης που στηρίχθηκε στο μεταερευτικό πλαίσιο της προσομοιωμένης απόπτωσης (simulated annealing). Οι στρατηγικοί και σημαντικοί κλάδοι του ΠΣ προσδιορίστηκαν αφενός με τους δείκτες Hirschman–Rasmussen και αφετέρου με τη χρήση σειράς δεικτών της θεωρίας των γράφων/δικτύων (δείκτες κεντρικότητας). Η διαίρεση του ΠΣ σε clusters, που έγινε επίσης με βάση τη θεωρία των γράφων και τη χρήση αλγορίθμων βελτιστοποίησης της δομικότητας

(modularity) του δικτύου, έδειξε την ύπαρξη πέντε clusters (αγροτουριστικό, ενεργειακό–μεταφορικό, κατασκευαστικό, γνωσιακό–εκπαιδευτικό και μέγα Cluster, βλ. εικόνα 1). Τα clusters αυτά στη συνέχεια με τη χρήση των περιφερειακών ειδικοτήσεων εντοπίστηκαν στις περιφέρειες της χώρας. Από τη μελέτη του ΠΣ με τη χρήση του πίνακα εισροών–εκροών η πολυπλοκότητα αναδείχθηκε ως ένα εγγενές χαρακτηριστικό του. Από την ανάλυση του ΠΣ, καθώς και από τη γενικότερη προσέγγιση της διατριβής, φάνηκε ότι η ανάπτυξη είναι μια διαδικασία πολύ πιο σύνθετη από όσο συνήθως παρουσιάζεται από τις επικρα-

τούσες θεωρητικές προσεγγίσεις και στρατηγικές που δίνουν μονομερώς έμφαση στην τεχνολογία, στην καινοτομία, στην επιχειρηματικότητα και στα διεθνώς εμπορεύσιμα αγαθά. Η αξιοποίηση μιας τέτοιας προσέγγισης για την άσκηση πολιτικών προϋποθέτει, στο επίπεδο της θεωρίας, την εκ νέου ανάδειξη της άνισης ανάπτυξης, της συσσώρευσης του κεφαλαίου και της σχέσης κεφαλαίου–εργασίας ως αναλυτικών κατηγοριών. Στην ίδια κατεύθυνση μπορεί να συμβάλλει και η επανεξέταση του ρόλου του κράτους και γενικότερα των θεμελιωδών μηχανισμών και δομών που καθοδηγούν την ανάπτυξη.